

ԱՐՓԵՆԻԿ ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՈՈՄԿԼԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՒԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հոռոմկա ամրոցի անվան առաջին հիշատակությունը ձեռագրերում գտնում ենք 1147 թ. ներքո: Կարապետ գրիչը Ուոհայում այդ թվականին «սրբազան և մաքրափայլ» Ստեփաննոս կրոնավորի համար, որը սպասավորում էր «Սրբոյն Նշանին, որ է ի ծովուց վանան, մերձ ի սահմանս ամրոցին, որ կոչի Հոռոմկա...» Գրիգոր Մուրղանեցու օրինակից ընդօրինակում է մի Ավետարան¹:

Մշակութային կյանքի աշխուժացում նկատվում է 1150 թ. հետո, երբ Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսը Քեսունի Կարմիր վանքից կաթողիկոսական Աթոռը տեղափոխում է Հոռոմկա: Այստեղ Գրիգոր Պահլավունին հիմնում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Աստվածածին ու Ս. Փրիկիչ եկեղեցիներն ու բացում ուսումնասեր անձանց վարդապետարան: Ավելի ուշ XIII դարի ձեռագրերում հիշվում են նաև կաթողիկոսանիստ վանական համալիրի մեջ մտնող Սուրբ Նիկողայոս, Սուրբ Նշան Վանգոյի եկեղեցիները:

Առաջին ձեռագիրը, որ հասել է մեզ, այժմ պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ձեռ. N 7347): Այս գեղեցիկ նկարազարդ «կարևոր մանրանկարչական տեսակետից» Ավետարանը ընդօրինակված է «ընդրեալ ճշմարտապատում յալրիմակէ»: Ձեռագիրը ավարտվել է «ի յամի վեց հարիւրերորդի հնկետասաներորդի (1166)» Գրիգորիս կաթողիկոսի հայրապետության վերջում «...ի Կլայս Հոռովմեական, ընդ հովանեաւ սուրբ և փ[առա]տրեալ կաթողիկէ եկեղեցոյս Լուսատրչի Սրբոյն Գրիգորի»²:

Ձեռագրում այժմ կան ստացողի անվան հիշատակություն ունեցող երկու մանր հիշատակագրություններ (9բ, ստացողի նկարի շուրջը չափածո՝ 11բ), և դժվարընթեռնելի մասեր ունեցող գլխավոր հիշատակարան (340 ա.բ): Վաստակաշատ գիտնական Գ. Հովսեփյանը մեծ դժվարությամբ վերծանել է ու «Յիշատակարանքում» հրատարակել է միայն գլխավոր հիշատակարանը «...այսքանը հնարավոր եղավ կարդալ, բարեբախտաբար ժամանակն ու ստացողը, տեղը որոշ, բացի գրչից»³: Ձեռագրագետ Արտ. Մաթևոսյանը հիշատակարանի երկրորդ հրատարակության ժամանակ ոչ միայն վերծանում է և հնարավորինս ամբողջացնում գլխավոր հիշատակարանը, այլև 340ա էջի վերջում գտնում գրչի հիշատակագրությունը. «Գր[եց]աւ ձեռամբ Կոզմայի»: Այս ժամանակ են հրատարակվում և գիտական շրջանառության մեջ դրվում նաև ստացողի վերը նշված երկու հիշատակագրությունները: Ավելին, Արտ. Մաթևոսյանը գտնում է, որ գրիչ Կոզման

¹ Հայերեն ձեռագրի հիշարակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, աշխ. Ա.Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 165: Այսուհետև՝ Ե-ԺԲ դարի հիշարակարաններ, /Վիեննա ձեռգ. հմր. 659 պահպանակ/:

² Անդ, էջ 191:

³ Գ. Հովսեփյան, Յիշարակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 394: Այսուհետև՝ Յիշարակարանք

նաև Ավետարանի մանրամասնարիչն է. «Արդյունքը եղավ այն, որ ժամանակի, ստացողի և տեղի մասին տեղեկություններին ավելացավ գրչի ու ծաղկողի (որ միևնույն անձն է) մասին տեղեկությունը: որով հարատևացան մեր գիտելիքները Կոզմա Խարբերդացու ժառանգության մասին»⁴: Կոզմա Խարբերդացին Ավետարանն ընդօրինակում է Անժոտունի վերադիտող Առաքելի պատվերով: Այս բեղում գրիչից մեզ հայտնի են նաև Խարբերդի 1205թ. և 1219թ. Բարձրագույն անապատի Ավետարանների ընդօրինակությունները: Ինչպես նաև 1201թ. Սեպուհ լեռան Ավագ վանքի Ստեփանոս գրչի ձեռագիրը, մի ժամանակ Սեբաստիայում պահվող 1219թ. Ավետարանը ևս ընդօրինակվել է «ճշմարիտ և փառալուր արինակե Կոզմայի», և Խարբերդացու երկու այլ ձեռագրեր⁵:

Անժոտունի վերադիտող Առաքելի պատվերով գրված Ավետարանում եղծված է եղել նաև 1244թ. Հասանի որդի Գրիգորի հիշատակարանը: Անհայտ մի գրիչ անորակ թանաքով անցել է այս հիշատակարանի չերևացող բառերի վրայով: Թանաքը ներծծվել է ու տարածվել: Ուստի «Յիշատակարանքում» այս հիշատակարանը ևս հատվածաբար է հրատարակվել⁶: Մատենադարանում նորոգումից հետո ԺԳ դարի հիշատակարանների հրատարակության ժամանակ հնարավոր է եղել ամբողջապես վերծանել այն⁷:

Պատմական առումով հետաքրքիր այս հիշատակարանը ճշգրտում է նաև Ավետարանի անցած ուղին: Այն մինչև Գյումրիի Օրթաքիլիսա եկեղեցում հանգրվանելը մի որոշ ժամանակ պահվել է Կեսարիայում, ապա հայտնվել Արցախում Դոփյան իշխանների տիրություն: Իվանե և Զաքարիա Զաքարյանների քրոջ Դոփի ու Հասանի որդի Գրիգորը հանձնարարել է Պարոն Ավագին Կեսարիայից բերել Կոզմա գրչի Ավետարանը: Կայանա-քաղաքից բերված երկու Տոնականների, Հովհաննու Ավետարանի և Սուրբ Ստեփաննոսի աջի հետ Գրիգոր Դոփյանը այս Ավետարանը նվիրել է «բնիկ հայրենական Սուրբ ուխտիս մեր»՝ Խաղայի վանքին. «Եւ այս գործեցաւ ի թուականութեանն Հայոց ՈՂԳ. (1244)»⁸:

Հռոմկլայի նորաբաց դպրոցում Ներսես Ծնորհալին իր մանկավարժական գործունեությունն է շարունակում և 1151 թ. գրում. «Բան Հաւատոյ», 1152 թ. «Յիսուս Որդին»: Մխիթար բժշկապետի խնդրանքով գրում «Յաղագս երկնից և զարդուց նորա» չափածո ստեղծագործությունը: 1157 թ. Ներսես Ծնորհալին թարգմանում և խմբագրում է «Թուղթ առ իննետասն եղբայրսն զլիսաւորագոյնս որ յիկոնիոն» գործը հունարեն, որի անմիջական թարգմանիչն էր Կոստանդին քահանան⁹:

1158 թ. Գրիգորիսի կաթողիկոսի հանձնարարությամբ թարգմանում է Միքայել Ասորու ժառերը ու խմբագրում «Վկայաբանութիւն Սրբոյն Սարգսի զաւրաւարին»¹⁰: Վերջինիս խնդրանքով շարադրում է «Ներբողեան հրեշտակապետաց»-ը՝ 1162 թ.: Այս անուն

⁴ Ե-ԺԲ դարի հիշարակարաններ, էջ 191-192, 192 ծթ. 1:

⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց, Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, 13-14, 53: Այսուհետև՝ ԺԳ դարի հիշարակարաններ:

⁶ Յիշարակարանք, էջ 958-960:

⁷ ԺԳ դարի հիշարակարաններ, էջ 229, ծնթ. 1:

⁸ Անդ, էջ 229:

⁹ Ե-ԺԲ դարի հիշարակարաններ, էջ 177:

¹⁰ Անդ, 179, 178:

թվականին պետք է գրած լինի «Բանք մխիթարանաց»-ը: Գրիգոր Տղան իր հորեղբոր՝ Ներսես Թնորհալու այս աշխատանքի վերջում թողնում է իր հիշատակարանը՝ (պահպանվել է XIII դարի մի ժողովածուի մեջ եղած սույն գործի գաղափար օրինակում) թվականի ու տեղի հիշատակությամբ. «Ներսես տիեզերալոյս վարդապետ...որ բազում իմաստութեամբ իրով ջանաց լուսաւորել զազգշս Հայոց, յորոց բազմացն մի է և այս՝ Գովասանութիւն սրբազնապետացն հրեշտակացն բան, ասացեալ մմա ի թուականիս Հայոց ՌԺԱ (1162), ի Կլայն Հոռմական...»: Այս հիշատակարանը թվական չունի, եմթադրվում է, որ պետք է մինչև 1193 թ.՝ Գրիգոր Տղայի մահը, գրված լինի¹¹:

Թնորհալին հեղինակել է նաև «Մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէոսի»-ն (մինչև Ե 17, 1165 թ.), «Թուղթ ընդհանրական»-ը (1166 թ.), «Սահմանք հաւատոյ»-ն (1168 թ.), որոնք ծառայել են որպէս դասագրքեր այդ և մյուս վարդապետարանների համար և բազմիցս ընդօրինակվել:

Գրիգորիս կաթողիկոսի մահից հետո կաթողիկոսական աթոռին հաստատվում է եղբայրը՝ Ներսես Թնորհալին: Նա Գրիգոր գրչին պատվիրում է կաթողիկոսարանում պահվող ընտիր օրինակից իր համար ընդօրինակել մի Ավետարան «զարդարեալ զանազան երանգաւք և ծաղկաւք յոսկոյ սրբոյ և ի դեղոց պատուականաց»: Սակայն ձեռագիրը մնում է անավարտ կաթողիկոսի 1173 թ. անապատելի մահվան պատճառով: Գրիգորիս կաթողիկոսի կտակի համաձայն հայրապետական աթոռին է նստում նրանց եղբորորդին՝ Գրիգոր Տղան: Նոր կաթողիկոսը հանձնարարում է Գրիգոր գրչին ավարտել Թնորհալու Ավետարանը: Վարդան գրչի ու Կոստանդին ծերունու օժանդակությամբ Գրիգորն ավարտում է «...այս պատուական աստուածավայելոյչ մատենան, որ իմով ձեռամբ գծեալ՝ Գրիգորի մեղապարտի և անկատար մնացեալ, զորոյ պակասութիւն լցեալ իմ հրամանաւ վերադիտողիս Հայոց Գրիգորի՝ ի թուականիս Հայոց ՌԻԳ (1174թ.)»¹²:

Ձեռագիրը գրված է եղել երկաթագրով, գեղեցիկ նկարազարդ է եղել: Գրիչն ու մանրանկարիչը նույն գրիչ Գրիգորն է եղել: Վաստակաշատ Գ.Հովսեփյանը նույնացնում է այս գրչին Ներսես Լամբրոնացուն պատկանող Սկևռայում գրված Նարեկի, նույն տեղում Կոստանդին քահանայի համար գրված Ավետարանի գրիչ Գրիգորի հետ¹³: Գրիգոր գրչի՝ Թնորհալու համար գրված Ավետարանը պահվել է Եվդոկիայում: Ձեռագրի ճակատագիրն անհայտ է: Այժմ դրանցից մնացել է միայն գլխավոր հիշատակարանի ընդօրինակությունը՝ Գրիգորիս և Ներսես Թնորհալի եղբայր կաթողիկոսների ու Գրիգոր Տղա հայրապետի գործունեությունների վերաբերյալ պատմական հետաքրքիր տեղեկություններով¹⁴:

Գրիգոր Տղան շարունակում է իր հորեղբայրների մշակութային գործունեությունը և նոր ձեռագրերով հարստացնում կաթողիկոսարանի Մատենադարանը: Նրա պատվերով Սամվել Անեցին գրում է իր պատմությունը. «Իսկ իմ մոռացեալ զտգիտութիւն եւ զանու(ու)մնութիւն իմ, ի թախանձելոյ քոյ սրբազգեացդ Գրիգոր յաղթեցայ ի սիրոյ կամաց

¹¹ Անդ. էջ 270 և ծնթ. 1 /ձեռգ. 2496/:

¹² Ե-ԺԲ դդ. հիշարակարաններ, էջ 216:

¹³ Յիշարակարանք, էջ 447-448 ծնթ. 3, 448, ծնթ. 1:

¹⁴ Ե- ԺԲ դդ. հիշարակարաններ, էջ 215-217:

ձեր, առ ի գրել, զոր կամեցար»¹⁵: «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրացը» Մովսէս Խորենացու մօտ Անեցին սկսում է Ադամից՝ դեպքերի շարադրանքը հասցնելով մինչև 1173 թվականը՝ Գրիգոր Տղայի կաթողիկոս դառնալը:

Նշանավոր բժշկապետ Մխիթար Հերացին՝ հելլենական, պարսկական և արաբական բժշկության գիտակը, «սիրող իմաստութեան և հմուտ» Գրիգոր Տղայի պատվերով հավաքում և հայերենի է վերածում բժշկության արվեստին վերաբերող պարսկական, արաբական և հունական նյութերը, դասակարգում չորս կարգով և անվանում «Ջերմաց մխիթարութիւն», որպէսզի այն մխիթարի բժշկին ուսմամբ, հիվանդին՝ առողջությամբ և Աստծո ողորմածությամբ: Հերացին աշխատանքը գրել է «գեղջուկ և արձակ» բարբառով, որպէսզի այն դյուրահաս լինի «ամենայն ընթերցողաց»: Բժշկապետն այն ավարտում է 1184 թվականին. «Թարգմանեցաւ և գրեցաւ զիրքս այս լամի հազարերորդի հարիւրերորդի ութսներորդի չորրորդի (1184) Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի գալստեան, յորում էր թուականս Հայոց ՈԼԳ (1184), ի հայրապետութեան արքայան կաթողիկոսիս Հայոց տեառն Գրիգորի, որոյն Վասիլ բարեպաշտ իշխանի Պահլաւունոյ, որ և պատճառն է գրոցս»¹⁶:

Ասորերենից հայերեն է թարգմանվում Փելիքսիանոս եպիսկոպոսի «Վասն սկիզբն առնելոյ աշխարհէս յայսմանէ» խրատական վարքը Գրիգոր Տղայի հրամանով «...լամի ՈԼԶ (1187), թվականին»¹⁷:

1174 թ. Հռոմկլայում Ներսէս Լամբրոնացին արքայազն է «Գրիգորի արքայան պապու երիցուն Հռոմկլայ Բանք պատմողականք առ Պետրոս մախասարկաւագն իւր վասն քաղաքավարութեան զանազան հարցն, որք յիտալիայ փայլեցին ի գիրս չորսս», ինչպէս մաս Բենեդիկտոսի «Կարգ և զարէնս կրամատորաց» գործի երկու հայերեն թարգմանության խմբագրությունները: Բենեդիկտոսի սույն գործի լատիներենից թարգմանությունն արել է Կիլամն Ամսիոքի Սուրբ Պողոս վանքում, իսկ հունարեն տարբերակը պահվել է Ամարգաբայի մոտ Սիմանակլա վանքի գրապահոցում. որտեղից բերվել է Հռոմկլա ու այստեղ Ամսիոքից բերված «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննոս» գործի հետ հունարենից թարգմանում է Կոստանդին Հերապոլսի մետրոպոլիտը¹⁸: Հովհաննոս Հայտնության Մեկնությունը վերջինս ավարտում է «ի թուիս Հայոց ՈԻԸ (1179), ի Սուրբ և Հայրապետական աթոռն, որ կոչի Հռոմկլայ...ընդ հովանեաւ աստուածընկալ Նշանին Վանկոյ...»: Այս գործը ևս խմբագրում է Ներսէս Լամբրոնացին Տարսնի Սուրբ Գևորգ անապատում¹⁹:

Հռոմկլայի եպիսկոպոսներից մեկի՝ տեր Կարապետի պատվերով մի ձեռագիր է գրվում Կատինայի մոտ Պողոսական անապատում. «Յամի Ո (հ)արիւրերորդի քսաներորդի երկրորդի (1193 թ.)» Սալահեդդինի արշավանքի տարիներին: Ավետարանում վերջին թերթը ընկած լինելու պատճառով ձեռագրի գրչության հանգամանքները չեն ամբողջա-

¹⁵ Անդ, 205:

¹⁶ Անդ, էջ 242:

¹⁷ Անդ, էջ 251:

¹⁸ Անդ, էջ 226-227:

¹⁹ Անդ, էջ 228-229 /ձեռ.1418/:

նում: Անհատության մեջ են մնում ընդօրինակողն ու նկարագարողը: Նրանք չեն հիշվում մաս մանր հիշատակագրություններում: Սակայն հիշատակարանում մանրամասն տեղեկություններ կան հայրապետական աթոռանիստ Հոռմկլա քաղաքի պաշարման ու գրավման մասին. «...հայրապետն սուրբ Գրիգորիոս ...պահպանեալ ընդ ամրածածուկ Աջոյն Աստուծոյ յամուր դղեկին կոչեցեալ Ռոմէլիոսի կլալ...տեսանելով զայսպիսի նեղութիւն ...զառումն արբոյ քաղաքին և զաւերումն արբոց տանարացն և զգերութիւն ժողովրդեանն... և զայլանդակ գործ պղծութեանն մոցա, զորս ոչ է պարտ արկանել ընդ գրով»: Գրիգոր Տղան դիմում է մամակով հույներին և հոռմեացիներին օգնության ձեռք մեկնել տառապյալ ժողովրդին: Զեռագիրն այսօր պահվում է ԱՄՆ-ում²⁰:

Հոռմկլայում է գրված Հակովբ գրիչի՝ Սարգիս Թնորհալու «Մեկնութիւն Կաթողիկէ թղթոց»-ի ընդօրինակությունը: Պատվիրատուն Ստեփաննոս Տիրացուն է, Սուրբ Խաչ եկեղեցու միաբանության առաջնորդը: Գրիգորիս հայրապետը «Զպարծանս բնաւին մանկանց Նոր Սիովնի... և զպսակն ամենայն գիտնական և վարժ վարդապետաց երբեքանեանն»՝ Ստեփաննոս Տիրացուն գովասանական խոսքերով հրավիրում է Կիլիկիա. «...ի Կլայն գոր Հոռոմ կոչեն...»: Ծերունագարդ գիտնականն իր հետ է վերցնում գրիչ Հակոբին: Դժվարությունները հաղթահարելով նրանք հասնում են կաթողիկոսանիստ Հոռմկլա քաղաքը: Վանքի մատենադարանում Ստեփաննոս Տիրացուն տեսնում է Սարգիս Թնորհալու այս գործը և պատվիրում Հակոբ գրչին արտագրել: Ընդօրինակելիս նա հիշում է Հոռմկլայի միաբանության իր ընկերներին՝ «...զընտիրն ի բեմբականս և զանշաղթն յերաժշտականս և զանձանձրոյթն ի գրչութեան»՝ Հովաննեսին, Դավթին, Սարգիս կազմողին և հայր Հակոբին: Գիտրգի որդի գրիչ Հակոբն ավարտում է սույն ձեռագիրը «...ի ՈՒՄԷ (1198) թուիս...գոր Տէրն մեր և Աստուած վայելել տացէ տէր Ստեփաննոսի մականուն Տիրացու... և իւր ժառանգին՝ տէր Սարգսին, նորընծայ եպիսկոպոսի, բարի և իմաստուն պատանեկի, զոր ընտրեաց և կառոյց իւր փոխան և տեսուչ անապատիս Սուրբ Խաչի, ստացուածոց և ամենայն գոյից, բազում և պէսպէս պնդութեամբ կտակաւ»:

Հավանաբար ձեռագիրը նվիրվելու էր Սուրբ Խաչի անապատին: Ո՞ր Սուրբ Խաչն է, ստույգ տեղադրությունը դժվար է որոշել: Հիշատակարանի եղծված վերջնամասի անընթեռնելի բառերից հետո կարդացվել է «գրով, կամակցութեամբ և յաւժարութեամբ եպիսկոպոսաց և վարդապետաց և համարէն քահանայից և ||| անց ալլև դատաւորաց և իշխանաց Ծամիրամաշէն քաղաքի...»: «Ծամիրամաշէն քաղաքը» հնարավոր է, որ Վասպուրականի նշանավոր Վան քաղաքը լինի, իսկ Սուրբ Խաչ անապատը այդ քաղաքին մոտ պետք է լինի²¹: Հետևելով Հ. Տաշյանին և Զարբհանալյանին՝ Հ. Ոսկյանը գտնում է, որ Սուրբ Խաչ անապատը նշանավոր Վարազա Ս. Նշան վանքն է²²:

Գրիգորիս կաթողիկոսից միաբանության առաջնորդը ստանում է մաս Ներսես Թնորհալու խմբագրած «Պատմութիւն արբոյ վկային Քրիստոսի Սարգիս զաւրավարի» վկայաբանության ամբողջական օրինակը: Հակոբ գրիչը կատարում է իր առաջնորդի այս պատվերը ևս: Նշանավոր գրիչ է հավանաբար եղել Հակոբը, քանի որ շատերն են նրան դիմել

²⁰ Անդ, էջ 272 /Յուգակ, էջ 270-272/:

²¹ Անդ, էջ 294-295:/ Ալիշան, Նայսապատում, էջ 442-448:

²² Հ. Ոսկյան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, մ.Ա. Վիեննա, 1940, էջ 235:

Հռոմկլայում ձեռագրերի ընդօրինակմանն օգնելու խնդրանքով. «...և ի շարադրելն իմում անդ, գային առ իս այլք ոմանք, և հոգաբարձու եղեալ առ իս օգնել կամեցեալ, գրէին...»²³:

Հռոմկլայում կատարված այս երկու ընդօրինակությունների ճակատագիրն էլ անհայտ է:

Գրչական կյանքը հայրապետական աթոռում շարունակվում է մահ XIII դարում: Վեներտիկում է պահվում Բասիլ գրիչի Աստվածաշունչը: Պատվիրատուն Գրիգոր Տղա հայրապետի եղբայր՝ իշխան Միխայիլն է: Աստվածաշունչը ընդօրինակվում է Ներսես Շնորհալու ինքնագիր օրինակից. «Ի ստոյգ և լընդիւր և ի լաւ արիմակէ ...գերաբոյնական վարդապետի և հայրապետի տեսոն Ներսիսի՝ հարեղբար պարոմիս, գրեալ աստուածային և սուրբ մատամբ իւրով»: Գրի խոշորության և սխալների անմեղադրության հույսով անարժան Բասիլը ձեռագիրն ավարտում է 1201 թ. «յԱթոռս Սուրբ ի Կլայս Հռովմեական ընդ հովանեաւ Սրբոյ տաճարիս Սրբոյն Գրիգորի...»²⁴:

Իր գործով կաթողիկոսարան եկած մելիտենցի ոսկեգործ Զորավարը՝ «յոյժ ազնուական ի ճարտարաց և յ[ը]մտրելոց...» իմաստուն այրը, կաթողիկոսարանի մատենադարանում տեսնելով Գրիգորիս կաթողիկոսի պատվերով գրված Իգնատիոս եպիսկոպոսի՝ Ղուկասի Ավետարանի Մեկնության ինքնագիր օրինակը, Գրիգորիս դպրին պատվիրում է իր համար ընդօրինակել այն: Գրիչն ավարտում է այն 1204 թ. մոյեմբերի 13-ին²⁵:

Հռոմկլայում Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի օրոք Թորոս գրիչը Դավիթ եպիսկոպոսի պատվերով ընդօրինակում է մի Դատաստանագիրք: Թեև հիշատակարանի վերջը թափված է, սակայն իմանում ենք, որ պատվիրատուն սովորել է Ստեփանոս քահանայի մոտ և այս աթոռի միաբաններից է: Ձեռագիրը գրիչն ավարտում է «Ի թուականիս Հայոց ՈԶ (1231), ի թագաւորութեանն Հեթմոյ, որդւոյ Կոստանդեայ իշխանաց իշխանի»²⁶:

Կոստանդին կաթողիկոսը, ի հիշատակ ծնողների և վաղամեռիկ եղբոր որդու՝ Ստեփանոս եպիսկոպոսի, գրիչ Հովհաննեսին հանձնարարում է ընդօրինակել մի Ավետարան: Այժմ Վիեննայում պահվող այս ձեռագիրը գրիչն ավարտել է. «...ի թուիս մերում ի ՈԶԴ (1235) ի յանմատչելի ամրոցիս Հռոմկլայի»²⁷:

Կաթողիկոսի պատվերով Հռոմկլայի հայտնի գրիչ ու մանրամկարիչ Կիրակոսը հետևյալ Ավետարանն է ընդօրինակում 1249 թ.: «Նուաստ և մեղաւոր գրչութեանս»՝ Կիրակոս գրիչը Բարսեղ կրոնավորի բերած ընտիր մագաղաթի վրա գրում և մկարագարդում է «...ի Սուրբ և յաշխարհամուտ յԱթոռս Հռոմկլա...ի թուականութեանս Հայոց ՈՂԸ (1249) ի թագաւորութեան Հեթմոյ բարեպաշտի...»²⁸:

Այս մույն գրչի մի ընդօրինակություն է պահվում Կիլիկյան Աթոռի Ձեռագրատանը: Ավետարանը գրված է 1248 թ. Ստեփանոս եպիսկոպոսի պատվերով: Այդ մասին չափաժողով հիշատակարան կա ձեռագրի էջ 11բ-12ա-ում մկարագարդ խորանների մեջ. «Եւ զարդա-

²³ Ե - ԺԲ դդ. հիշադրակարաններ, էջ 293:

²⁴ ԺԳ դարի հիշադրակարաններ, էջ 24-25: /Վենետիկ 22 Ցուցակ, էջ 167-168:

²⁵ Անդ, էջ 39-41: Երուսաղեմ 334, Բ, 211-212:

²⁶ Անդ, էջ 174-175 /Փարիզ Մակկեր, էջ 100/:

²⁷ Անդ, էջ 190 Ոսկյան, էջ 410-411/:

²⁸ Անդ, էջ 251 /7690/:

րող այսմ տառի՝ /Զտէր Ստեփանոս՝ հովիւ բարի/ Նստաւ յաթոռ ընդ Պետրոսի»: Ստացողը պատվիրում է, որ իր մահից հետո Ավետարանը նվիրվի Գոմերի ուխտին. «Այլև զկնիելից մերոց յաշխարհէս, ուր և հանդիպեսցի, կու տամք զՍուրբ Աւետարանըս, ի Սուրբ ուխտն ի Գոմերն», ուր ամփոփված են եղել պատվիրատուի ծնողներն ու ազգականները²⁹: Կիրակոս գրիչի այս երկու ձեռագրերի նկարազարդումը հավանաբար գրչին են:

Ստեփանոս եպիսկոպոսը արծաթե կազմ է պատվիրում Ավետարանի համար: Հռոմէլայում Վարդան կազմողը ավարտում է այն «Ի թուին 2Գ (1254) կազմեցաւ Սուրբ Ավետարանս ծախիւք Ստեփանոս Դրան եպիսկոպոսի Կոստանդեայ կաթողիկոսի ի յիշատակ իւր»³⁰:

Ձեռագիրը հայտնի է հետագայում իր գտնվելու վայրի անունով՝ «Բարձրբերդի Ավետարան» անունով: Այն այնտեղից գողացվել է առնվազն 3 անգամ՝ 1591, 1606, 1656 թվականներին: Միաբաններն ու Ադամայի հավատացյալ ժողովուրդն Ավետարանը գրավից ազատել են ու վերադարձրել Բարձրբերդի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի³¹:

Թշնամու հարձակումներից փախստական թողնելով «զբարձր դղեակն և զանմատոյց զԿատենայ»-ն Հռոմէլայի կաթողիկոսարանում, Կոստանդին կաթողիկոսի բարձր հովանավորությամբ սպասավորության անցած Պետրոս քահանան իր և որդիների՝ Առաքելի ու Կոստանդինի համար գրում է մի Ավետարան նույն՝ 1248 թվականին. «... ի դրունս Սուրբ վկայիցն Թէոդոսի և Գէորգեայ և Սուրբ Աստուածածնի»: Այս ձեռագրից մնացել է միայն այս հիշատակարանային վկայությունը³²:

Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսն առավել ևս «եկեղեցաց բազմաց պիտոյից» հավաքող էր, շարունակողն էր նախորդ հայրապետների մշակութային գործունեության: Նրա պատվերով Անտիոքի Ասորի եկեղեցու առաջնորդ Մար Իզնատեն Իշոխ քահանայի հետ Կիլիկիա է ուղարկում Միքայել Ասորու ժամանակագրությունը: «Զի յոյով սէր և զուրք երևի նա ունել առ ազգս մեր և ի գրոց աստի» Ասորական եկեղեցու երախտավորի՝ Միքայել Ասորու գործն այսպես է գնահատում Վարդան Արևելցին: Ասորերենից ժամանակագրությունը հայերեն է թարգմանվում Հռոմէլայում. «... յամի ութերորդի քառասներորդի երկերիւրորդի հազարերորդի թուահամարութեանս անժամանակ Որդույ Աստուծոյ զայստեան ի ՈՂԷ (1248) թուականութեանս Հայոց, թարգմանեցաւ գիրքս այս յասորոց»: Իշոխին թարգմանության ժամանակ մեծապես օգնում է Կիլիկիա հրավիրված Վարդան Արևելցին: Այդ աշխատանքի Երուսաղեմյան տպագրության մեջ պահպանվել է այդ մասին վկայող հիշատակարանը³³:

Բարձրբերդի Ավետարանը կազմող Վարդանի պատվերով է ընդօրինակված Մատենադարանում պահվող Ավետարանը (ձեռ. N 3033): Կոստանդին Բարձրբերդցու ա-

²⁹ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, կազմեց Անուշավան վրդ. Դանիելյան, Անթիլիաս, 1984, էջ 91, 92: Այսուհետև՝ Ցուցակ Անթիլիասի: ԺԳ դարի հիշարակարաններում օգտագործվել է «Յիշարակարանքի» ընդօրինակությունը (Անդ, էջ 240-242: Նովսեփյան, էջ 981-984):

³⁰ Ցուցակ Անթիլիասի, էջ 92:

³¹ Անդ, էջ 92-94:

³² ԺԳ դարի հիշարակարաններ էջ 242 /Թորոս Աղբար, Բ, էջ 350-351/:

³³ Անդ, էջ 244-245 (տպ. Երուսաղեմ, 1870թ., էջ 609-622):

շակերտ Հոռմկլայի տաճարների փակակալն է նշանավոր կազմողը: Սարգիս սարկավագն ընդօրինակում է Ավետարանը « ծաղկերանկ և ոսկեակար յաւրինուածով ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ...»: Ստացողին գրանչութ տրամադրում են Մելիտենեի արքեպիսկոպոս Ստեփանոսը և եղբայրը՝ Մակարը: Կազմող Վարդանը միաժամանակ նկարագարում է Ավետարանը: Նկարագարող համաբարբառի խորաններից երկուսում կա Վարդան ծաղկողի չափածո հիշատակարանը. «...Դու՝ զպննողս քո բանի/ ԶՎարդան արա յիշման արժանի»³⁴: Ձեռագիրը գրիչ Սարգիսն ու Վարդան մանրանկարիչն ու կազմողը ավարտում են «ի թուականիս Հայոց 2 (1251)...Տանս հայրապետական աստուածապահ դռնկիս որ կոչի Հոռմկլայ...»³⁵:

Վարդան քահանան է կազմել նաև Կիրակոս գրչի աշակերտ Վասիլ Ուոհայեցու՝ Կոստանդին կաթողիկոսի համար գրված «Մատենան ողբերգության»-ը: Ձեռագրից մնացել է միայն 1249 թ. հիշատակարանը³⁶:

Այս հայտնի երկու գրիչների՝ Հովհաննեսի ու Կիրակոսի մոտ է գրչության արվեստ սովորել հայտնի մանրանկարիչ, գրիչ Թորոսը՝ «Ռուսին մականուամբ»: Ռուսինը գործել է հիմնականում Կաթողիկոսական աթոռում՝ Հոռմկլայում : Նրա ընդօրինակությամբ մեզ հասած յոթ ձեռագրերից հինգի գրիչը ինքն է:

Դրանցից երեք Ավետարանները ընդօրինակվել են Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի պատվերով: Հոռմկլայի տաճարների փակակալ, հայտնի կազմող, մանրանկարիչ Վարդանն է կազմել այսօր Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող 1256 թ. Ավետարանը (ձեռ. N 10450), որը գրված է «...ընդ հովանեաւ աստուածաբանկ տաճարացն , որ յանուն Միածնի Որդւոյն Աստուծոյ՝ Սուրբ Փրկիչ կոչեցելոյ և մար ճորին՝ Սրբուհոյ Աստուածածնին և Լուսաւորչին մերոյ Սրբոյն Գրիգորի և Սուրբ հայրապետին Նիկողայոսի և աստուածընգալ Սուրբ և յաղթող նշանին Վանգոյ»: Թեև գրիչը գրում է «խոշորութիւն սորա և թէ սխալանք ինչ դիպեսցի հայցեմ շնորհել թողութիւն», սակայն գրել ու նկարագրել է մի հոյակապ Ավետարան, կիլիկյան մանրանկաչական արվեստի մի գլուխ գործոց³⁷:

Հոռմկլայում Կոստանդին կաթողիկոսի, որ « բազում ստանալոյ գիրս աստուածայինս Հին և Նոր Կտակարանաց» պատվերով Թորոս Ռուսինն է «երփն-երփն գունաւք վայելչուցեանել»-ով ավարտում մի Ավետարան. «...յամի եօթն հարիւր եւ իններորդի (1260) թուաբերութեանս Հայոց...»: Ձեռագիրը պահվում է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբեանց վանքի Մատենադարանում (N 251)³⁸:

Այժմ Ֆրեների պատկերասրահում պահվող հայկական հավաքածուի ամենաթանկագին ձեռագրերից է Կոստանդին կաթողիկոսի մի Ավետարանը: Կաթողիկոսն այն պատվիրել է իր համար Հոռմկլայում հայտնի գրիչ Հովհաննեսին: Թեև գրիչը գրում է, որ ինքը տկարացյալ էր, պակասել էր աչքի լույսը ու խնդրում է անմեղադիր լինել «խոշորութեան

³⁴ Անդ, էջ 262:

³⁵ Անդ, էջ 260-262:

³⁶ Անդ, էջ 250:

³⁷ Անդ, էջ 284, 285:

³⁸ Անդ, էջ 301-303:

և սխալանաց», անխոնջ գրչությամբ ավարտին է հասցնում ձեռագիրը: «Արդ, գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ՉԲ (1253), ի Սուրբ եւ յաշխարհամուտ յԱթոռս Հոռմկլայ...»: Ընթորինականությունն արված էր «ընտիր և ի լաւ արինականաց» ոսկով ու արծաթով զարդարված, մեծ վարպետությամբ: Սիրարփի Տեր Ներսիսյանը ձեռագրի նկարազարդումը համարում է Թորոս Ռոսլինի գործը³⁹: Բարձրքերդցին նվիրում է իր և իր եղբորորդի Թորոսի կողմից Կիլիկիայի Փոս անապատին առանց միաբանությունից օտարման իրավունքի⁴⁰:

Հաջորդ ձեռագիրը կաթողիկոսը պատվիրել է Լևոն թագավորի մանկահասակ որդուն՝ Հեթում զահաժառանգին նվիրելու համար (N 10675): Ձեռագրի ընթորինականացն աջակցում է նաև Կոստանդին Բարձրաքերդցու եղբորորդին՝ Թորոս քահանան՝ նվիրելով նկարազարդման ոսկին: Ավետարանի ընթորինականումը և նկարազարդումը կատարվում է «...յամի ՉԺ և է երորդի (1268) թուաքերութեանս Հայկազեան տումարի, յաստուածապահ դղեակս Հոռմկլայ...»: Ընթորինական ավարտին կաթողիկոսը այլևս ներկա չէր և մեկ տարի առաջ մահացել էր կաթողիկոսական զահը հանձնելով «անապատական վարուք ճգնեալ» Հակոբ կաթողիկոսին: Ձեռագիրը կազմել է Կիլիկիայում հայտնի կազմարար, Սարգիս քահանայի աշակերտ Առաքել Հնազանդեցը, նույն թվականին⁴¹:

Առաքել Հնազանդեցին է կազմել նաև Կոստանդին Բարձրաքերդցու եղբոր՝ Գորգ քահանայի և Ազիզի որդի «գրասէր և աստուածասէր» Թորոս քահանայի Ավետարանը: Այն գրել ու «զարդարեալ ոսկով սրբով և երանգ-երանգ գունովք ներքոյ և արտաքոյ ընդելուզեալ քարամբք պատուականաւք» անվանի գրիչ ու մանրանկարիչ Թորոսը՝ մականուն Ռոսլին կոչելով: Ձեռագիրն ավարտվել ու կազմվել է Հոռմկլայում 1262 թվականին⁴²: Չորս տարի անց Ավետարանը նվիրվում է Արքակաղնի ուխտին⁴³:

Նույն թվականին Հեթում արքայի որդու՝ Լևոն իշխանաց իշխանի պատվերով Հոռմկլայում Ավետիս գրիչը գրում և Թորոս Ռոսլինը նկարազարդում է, իսկ Առաքել Հնազանդեցին կազմում է մի Ավետարան: Ավետարանը պահվում է Երուսաղեմում (N 2660)⁴⁴:

Ավետիս գրչի և Թորոս Ռոսլին մանրանկարչի համագործակցության արդյունք է նաև Հոռմկլայում Վարդան եպիսկոպոսի հրամանով և միջոցներով գրված 1266 թ. Մաշտոցի ընթորինականությունը: Վարդան եպիսկոպոսը Նսեպնա եկեղեցու առաջնորդ Դավիթ եպիսկոպոսի շառավիղներից էր, սովորել էր Կոստանդին Բարձրաքերդու Հոռմկլայի դպրոցում, հայտնի էր իր մաքրակրոն վարքով ու էր «հմուտ և վարժեալ Հին և Նոր Կտակարանաց»: Վարդապետական աստիճան ստանալուց հետո մնացել ու սպասավորել էր Հոռմկլայում, մեծարվել ու սիրվել էր հայրապետի կողմից ու ձեռնադրվել եպիսկոպոս⁴⁵:

Հոռմկլայում է գրված և նկարազարդված Հեթում Ա թագավորի Ավետարանը: Այն

³⁹ Անդ, էջ 270-273, 273 ծթ. 1:

⁴⁰ Անդ, էջ 270-272:

⁴¹ Անդ, էջ 359:

⁴² Անդ, էջ 314-316:

⁴³ Անդ, էջ 314-316: Ձեռագիրը հայրենի է Սեբաստիայի Ավերաբան անունով: Պահվում է ԱՄՆ-ում Վուլբերի-սի հավաքածուում:

⁴⁴ Անդ, էջ 317-319:

⁴⁵ Անդ, 335-337: Երուսաղեմ 1958:

գրվել է 1266 թ.⁴⁶ Հեթում Ա-ի ամուսնության, գահակալության, հետևաբար նրանով սկսվող Հեթումյանների գահաժառանգության հիմնադրման քառասուններորդ տարում: Երբեմնի շքեղ ձեռագրից այժմ միայն մագաղաթյա երեք տասյակից ավելի ամբողջական թերթեր են հասել մեզ :

Լեռնի Թեմուրի արշավանքների ժամանակ, մանրանկարները կտրվել հանվել ու սարսափելի վիճակով հայտնվել է Վասպուրականում: Այստեղ Հովհաննես գրիչը երբեմնի 400 թերթանի ձեռագրից փրկում է 39 ամբողջական և 117 թերթ կիսատ բեկորային մաս, որոնցից կազմում լրացնում է նոր Ավետարան: Մատենադարանի N 5458 ձեռագրում եղած այս ոսկյա գլխագրերով, գեղեցիկ լուսանցազարդերով ու զարդագրերով թերթերին առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել ու Թորոս Ռոսլինի ձեռքի գործ համարել հայ մշակույթի մեծ երախտավոր կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանը: Նույն կարծիքին են նաև հայ մանրանկարչական արվեստի մեծ գիտակ Ս. Տեր-Ներսիսյանը, Լ. Ազարյանը, Լ. Խաչիկյանը: Հեթում թագավորի այս Ավետարանին նվիրված հատուկ հոդված է գրել նաև ձեռագրագետ Արտ. Մաթևոսյանը⁴⁶: Ավետարանի ամբողջական 39 թերթերից վերջինը ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանի մի հատված է, որն սկսում է «Փառքով» թվականի՝ 1266թ., ու ընդօրինակման վայրի՝ Հռոմկլայի, Կոստանդին կաթողիկոսի անվանումների հիշատակմամբ ու ավարտվում «Հրամանաւ և ծախիւք աստուածաւեր և բարեպաշտ թագաւորի» նախադասությամբ: Ու թեև ձեռագրագետ Արտ. Մաթևոսյանը Մատենադարանի պատուհիկների հավաքածուում գտել է այդ հիշատակարանի շարունակությունը (N 1454)⁴⁷ այն շարունակում է մնալ թերի, քանի որ թափվել է գրչության միջավայրն ու հանգամանքները պարունակող մասերը՝ գրչի, նկարազարդողի ու կազմողի մասին տվյալները⁴⁸:

Ռոսլինի Վասակ արքայեղբոր Ֆրեների թանգարանի Ավետարանի ու Հեթումի այս Ավետարանի ընդօրինակման արվեստը նույնն է համարում ձեռագրագետը: Նույն բառանշատման բացակայությունն է, միայն կետերի շուրջ երկու հարյուր տարի կիրառումը, կանոնավոր են տողադարձի կանոնները: Ռոսլինն ազատորեն օգտագործել է չորս գրատեսակները⁴⁹:

Գրչության մեջ նա նույնքան տաղանդավոր էր ու փորձառու, որքան նկարազարդման արվեստի մեջ:

Բացի յոթ հայտնի ձեռագրերից նրա դպրոցի գործ պետք է համարել նաև Հեթում Ա թագավորի (N 5458), Վասակ արքայեղբոր (Ֆրեների N 3218) և Մատենադարանի N 8321 Ավետարանները: Մատենադարանում պահվող այս ձեռագրի ժամանակը և գրիչն անհայտ է, ծաղկողը Թորոս Ռոսլինն է: Լեռն արքայորդու նկարի առկայությունը ձեռագրում ուսումնասիրողներին ենթադրել է տալիս, որ այն պետք է գրված լինի վերջինիս 15-ամյա-

⁴⁶ «Հեթում Ա թագավորի Ռոսլինյան Ավետարանի նորահայր մասունքները», «Բանբեր Մաթենադարանի» N 13 , էջ 275-294 : Այսուհետև՝ Հեթում Ա թագավորի Ռոսլինյան Ավետարանի:

⁴⁷ Անդ, էջ 285-287:

⁴⁸ Անդ, հմմտ. ԺԳ դարի հիշարարարաններ, էջ 364-365:

⁴⁹ Հեթում Ա թագավորի Թոսլինյան Ավետարանի, էջ 290:

կի լրանալու և մոր՝ Զապել թագուհու մահվան տարում՝ 1252 թվականին⁵⁰:

Թորոս Ռոսլիհի տասը ձեռագրերից երեքը գրված են այլ գրիչների ձեռքով, մյուս յոթի գրիչն ու մանրանկարիչը Ռոսլիհն է, ընդ որում հիմնական գիրը բոլորգիրն է, դրանցից երեքը գրված են երկաթագրով: Թեև երկաթագիրը վաղուց դադարել էր հիմնական գիր լինելուց, մա XIII դարի երկրորդ կեսին ամբողջական ձեռագրեր էր գրում, պահպանելով հնագույն ընդօրինակության հիմնական կանոնները: Մեկական ձեռագիր ստացել են Հեթում Ա, Լևոն Գ թագավորները, Վասակ արքաեղբայրը, Կիրան իշխանուհին և Վարդան եպիսկոպոսը, մնացած հինգն ստացել է Կոստանդին Բարձրբերդցին և նրա եղբորորդին՝ Թորոսը:

Մայր Աթոռի հմուտ գրիչների ձեռքով բազմաթիվ այլ ընդօրինակություններ են արվել և այլ մեմաստանների համար: Միաբանության անդամների միջոցներով գրված շատ ձեռագրեր նվիրաբերվել են այս կամ այն եկեղեցուն կամ հայտնի վանական միաբանություններին: Մայր Աթոռի մատենադարանում պահվել են Սարգիս Ծնորհալու՝ Գրիգորիս Գ կաթողիկոսի պատվերով գրված ինքնագիր օրինակը, Ներսես Ծնորհալու խմբագրած Սարգսի Վարքը, Ավետարանի ընդօրինակման համար Կիլիկիայում ամենահայտնի Գագիկ արքայի Գանձարանում պահվող Գրիգոր Մուրղանեցու ընտիր և ստույգ զաղափար օրինակից արված 1157 թ. Գրիգորիս Գ կաթողիկոսի ընդօրինակությունը, Միքայել Ասորու «Պատմություն սրբոյ վկային Քրիստոսի Սարգիս զարավարի» թարգմանության՝ Ներսես Ծնորհալու խմբագրության ինքնագիր օրինակը: Միքայել Ասորու Ժամանակագրության թարգմանությունը ու Իգնատիոս եպիսկոպոսի՝ Ղուկասի Ավետարանի Մեկնության ինքնագիր օրինակը: Այս օրինակներից արվել են բազմաթիվ ընդօրինակություններ, որոնք իրենց հերթին ծառայել են ընտիր օրինակներ այլ ընդօրինակությունների համար: Այսպես, Հոռմկլայում ընդօրինակված Կոստանդին Ուոհայեցու օրինակից Վարդան Ուոհայեցի գրիչը Թորոս քահանայի համար 1259 թ ընդօրինակում է մի Ավետարան: Պահպանվել է միայն այդ ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանը⁵¹:

Հաջորդող դարերից մեզ այլ ընդօրինակություններ չեն հասել: Միայն XIV դարի հիշատակարաններում երկու անգամ հիշվում է Հոռմկլա ամրոցը՝ 1314 թ. և Հոռմկլայի գավառը՝ 1357 թ⁵²:

⁵⁰ ԺԳ դարի հիշարկարաններ, էջ 266, ծնթ.2:

⁵¹ Անդ, 296 /Մշո ցուցակ, էջ 1/:

⁵² ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշարկարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1952, 108, 430: